

ZSIGMOND CSILLA* – ACSÁDY JUDIT**

Szolidaritás és vészhelyzet dialektikája: kultúra és szabadidő a koronavírus-járvány első hullámában

1. Bevezetés

„Ha Isten becsuk egy galériaajtót, valahol megnyit egy keresőablakot” – a *The Art Newspaper* folyóirat Instagram-oldalán *A muzsika hangja* népszerű musical versorát parafrázálva, így fogalmazta meg találóan a pandémia okozta vészhelyzetnek és karanténnak a vizuális kultúrára és örökségre kifejtett hatását,¹ mely általánosítható, a teljes kulturális- és kreatíviparra (továbbiakban: KKI) is kiterjeszthető. Hiszen nem csak a múzeumok és galériák, de a színház- és koncerttermek, a szabadidős lehetőségek ajtajai is így zárultak be, de így nyíltak meg a karanténba zárt emberek keresőablakai, egyrészt átmenekítve a kultúra jelentette kapaszkodókat a vészhelyzet elmagányosító mindennapjaiba, másrészt egy új típusú *közösségiséget* is megteremtve.²

Tanulmányunkban a COVID19 járvány első hullámában a KKI területéről érkező önkéntes felajánlásokat – programokat, eseményeket, produkciókat stb. – elemezzük, amelyek bár segítő szándékkal jöttek létre, a kezdeményezőket hagyományos értelemben véve nem sorolhatjuk a szolidaritási mező megszokott aktorai közé. Olyan szereplők – egyének, intézmények, illetve újonnan alakuló kezdeményezések –, akik nem segítségnyújtó tagjaiként vagy a szociális ellátórendszer munkatársaiként léptek föl, illetve korábban (az egyéni életút idevágó mozzanataitól eltekintve) nem végeztek támogató jellegű tevékenységet. Az itt tárgyalt kezdeményezéseket a segítségnyújtás jellege alapján is megkülönböztethetjük

* A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: zsigmond.csilla@tk.hu

** A szerző szociológus, a TK Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa.

E-mail: acsady.judit@tk.hu

¹ Ankush, Arora: Coronavirus Outbreak: Art world braces for pandemic's impact with online initiatives, social media outreach. *Firstpost.com*, 2020. március 24. <https://www.firstpost.com/living/coronavirus-outbreak-art-world-braces-for-pandemics-impact-with-online-initiatives-social-media-outreach-8180221.html> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

² Nyilvánvalóan ez a „menekülés” vagy „kapaszkodó” a „kiváltságosok” sajátja, a legkiszolgáltatottabbak, akiket a válsághelyzet leginkább érintett, depriváltak ezektől a lehetőségekől is.

a járványhelyzet idején önkéntes módon, spontán, lakossági, helyi, civil kezdeményezésekként létrejövő segítő tevékenységektől, amelyek rendszerint a társadalom egy bizonyos rétege, valamilyen szempontból rászoruló, a helyzet kárvallottjaként értelmezhető csoportjának nyújtottak támogatást. Ezekben az esetekben ugyanis nem volt a rászorulóknak meghatározott köre, nem – vagy csak ritkán – volt konkrét célcsoport, a társadalom egészét tekintették érintettnek.

2. Keretezés

2.1. A kulturális- és kreatívipar pandémiás kihívásai – nemzetközi kitekintés

Bár kutatásunk a szolidaritásnak mint segítségnyújtásnak a pandémia első hullámában megjelenő aspektusait igyekezett megragadni, röviden érintenünk kell azt a tágabb kontextust, keretet, amelyben az általunk vizsgált kulturális és szabadidős tevékenységekhez köthető segítségnyújtási felajánlások megjelentek és kibontakoztak.

A KKI-szféra Európa gazdaságának egyik fontos motorja, mely a járvány előtt az EU egyik legnagyobb munkaadója is volt, dinamikusan és gyorsan növekvő ágazatokkal, mely az EU GDP-jéhez is jelentősen hozzájárult. Ez a szektor lett ugyanakkor a koronavírus-járvány egyik legnagyobb vesztese, súlyos anyagi veszteségeket könyvelve el, mely a független foglalkozásúak, a szabadúszók, számos non-profit egyesület, kis- és középvállalkozás számára jelentett súlyos egzisztenciális kihívást vagy ellehetetlenülést.³ Ugyanakkor a kulturális intézmények fenntartói a KKI-alkalmazottak bérezésének biztosítására, a munkaviszonyok fenntartására, illetve – a lezárások, a karantén, valamint a társadalmi távolságtartás új kihívásai ellenére, vagy pontosabban azokra reagálva – a munkavégzés új, rugalmas módjainak a kitalálására koncentráltak.⁴

Paradox módon, bár a kultúra kulcsfontosságú szerepet játszik a lezárások/el-szigeteltség idején a reziliencia fejlesztésében, a KKI-szektor mégis az egyik leginkább érintett ágazat, mely feltételezhetően lassabban fogja kiheverni a világjárvány következményeit.⁵ Például az UNESCO a múzeumokra vonatkozó jelentésében

³ Brown, Alan: Life after COVID: Who Will Survive? *Arts Professional*, 2020. március 26., <https://www.artspromotional.co.uk/magazine/article/life-after-covid-who-will-survive> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

⁴ A kulturális intézményeknek a munkatársak bérezésének a biztosítására, a munkafeltételek és -körülmények rugalmas alkalmazására tett erőfeszítéseiről interjúalanyaink is beszámoltak (42., 46. és 50.), az elemzésben kitérünk ezekre is.

⁵ UNESCO: *In moments of crisis, people need culture*. 2020. március 29., <https://en.unesco.org/news/moments-crisis-people-need-culture> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

kiemeli, hogy világszinten a múzeumok és galériák 90%-a zárt be legalább időszakosan, és ezeknek hozzávetőlegesen 10%-a nem éli túl a bezárásokat.⁶

Ugyanakkor az EU átfogó stratégiát készül kialakítani a KKI-ágazat megújítására, az EY tanácsadó cég az Európai Szerzői Jogvédő Társaságok Szövetsége (GESAC) megbízásából készített átfogó jelentésben összegezte az iparág elmúlt egy évét, felvázolva a lehetséges kiutakat is, rámutatva, hogy az ágazat hogyan játszhatna kulcsszerepet Európa talpra állításában.⁷ Hasonlóan, uniós szinten és összehasonlító módon, a színházak helyzetéről is mélyreható vizsgálatot indított az Európai Bizottság.⁸

Egyre több elemzés foglalkozik az egyes országok szintjén,⁹ de EU-n belüli összehasonlításban,¹⁰ illetve világszinten¹¹ is a válságnak a KKI-szektorra mért kihatásaival, és ezek kezelési módjával.

A megközelítések egy része tágabb kontextusban kapcsolja össze a koronavírus-járványnak a KKI-ágazatban okozott válságát a jóval általánosabban is megmutatkozott politikai, gazdasági, klímaválsági, emberjogi stb. helyzettel, és az ágazati megújítást egy ilyen irányú, szerves, fenntarthatósági szempontokat is

⁶ UNESCO Report: *Museums around the world in the face of COVID-19*. 2020. május <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373530?posInSet=7&queryId=N-b0ed0ac3-17b2-4ff2-8829-40910f877942> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

⁷ EY: *Rebuilding Europe. The cultural and creative economy before and after the COVID-19 crisis*. 2021. január https://1761b814-bfb6-43fc-9f9a-775d1abca7ab.filesusr.com/ugd/4b2-ba2_1ca8a0803d8b4ced9d2b683db60c18ae.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

⁸ European Commission: Survey: *The situation of theatres in the EU Member States*. 2021. <https://survey.alchemer.eu/s3/90313555/Survey-The-situation-of-theatres-in-the-EU-Member-States> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

⁹ A németországi helyzetről l. pl. Dümcke, Cornelia: Five months under COVID-19 in the cultural sector: a German perspective. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 19–27. doi: 10.1080/09548963.2020.1854036; a spanyolországiról pl. Escalona-Orcao, Ana et al.: Cultural and Creative Ecosystems in Medium-Sized Cities: Evolution in Times of Economic Crisis and Pandemic. *Sustainability*, 13, 49. 2021. 1–24. <https://dx.doi.org/10.3390/su13010049>; az Egyesült Királyság KKI-helyzetéről pl. Comunian, Roberta – England, Lauren: Creative and cultural work without filters: Covid-19 and exposed precarity in the creative economy. *Cultural Trends*, 29:2, 2020. 112–128. doi: 10.1080/09548963.2020.1770577.

¹⁰ Öt EU-s ország összehasonlító elemzését mutatja be pl. Betzler, Diana – Loots, Ellen – Prokúpek, Marek – Marques, Lénia – Grafenauer, Petja: COVID-19 and the arts and cultural sectors: investigating countries' contextual factors and early policy measures. *International Journal of Cultural Policy*, 2020. doi: 10.1080/10286632.2020.1842383.

¹¹ L. pl. Samaroudi, Myrsini – Rodriguez Echavarria, Karina – Perry, Lara: Heritage in lockdown: digital provision of memory institutions in the UK and US of America during the COVID-19 pandemic. *Museum Management and Curatorship*, 35:4, 2020. 337–361. doi: 10.1080/09647775.2020.1810483; Banks, Mark – O'Connor, Justin: "A plague upon your howling": art and culture in the viral emergency. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 3–18. doi: 10.1080/09548963.2020.1827931.

szem előtt tartó újragondolási és újjáépítési folyamat részeként tételezi,¹² gyakran a fogyasztószempontú megközelítés fontosságát is kihangsúlyozva.¹³

A világjárvány – nem csak a KKI-szektor esetében – felerősítette és megkerülhetetlenné tette az online, digitális jelenlétet, mely ugyanakkor óriási kihívást is jelent, hiszen egyszerre segítség és veszélyforrás, ahogyan a WHO, ENSZ, UNICEF, UNDP, UNESCO, UNAIDS, ITU, UN Global Pulse és IFRC 2020. szeptember 20-i közös állásfoglalásában is megfogalmazta: „A koronavírus-járvány (a COVID19) az első olyan pandémia a történelem során, amelyben a technológiát és a közösségi médiát tömegesen használják az emberek biztonságának, tájékoztatásának, produktivitásának és kapcsolatainak megőrzése érdekében. Ugyanakkor ez a technológia, amelyre a kapcsolattartás és a tájékoztatás fenntartása érdekében támaszkodunk, lehetővé teszi és felerősíti az infodémiát, amely továbbra is aláássa a globális reagálást és veszélyezteti a világjárvány megfékezésére irányuló intézkedéseket”.¹⁴

Amennyiben visszahelyezzük a fókusz a KKI-terület kihívásaira, akkor is egyértelmű, hogy a korábbi élő kommunikációt, személyes jelenlétet, kontaktust igénylő kulturális és szabadidős tevékenységeknek meg kellett válniuk ezektől a hagyományos platformoktól, és a túléléshez kreatív, innovatív módon kellett

¹² L. pl. Golovei, Viktoria – Stoliarchuk, Nataliia – Prigoda, Tamila: Culture, arts and media during and post the COVID-19 pandemic. *European Journal of Transformation Studies*, Vol.8, Supplement 1, 2020. 55–81.; OECD: *Culture Shock: COVID-19 and the Cultural and Creative Sectors*. 2020. szeptember 7. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/culture-shock-covid-19-and-the-cultural-and-creative-sectors-08da9e0e/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.); Gross, Jonathan – Heinonen, Jana – Burlina, Chiara – Comunian, Roberta – Connor, Bridget – Crociata, Alessandro – Dent, Tam – Guardans, Ignasi – Hytti, Ulla – Hytönen, Kaisa – Pica, Valeria – Pukkinen, Tommi – Renders, Mieke – Stenholm, Pekka – Wilson, Nick: *Managing Creative Economies as Cultural Eco-Systems*. DISCE Publications, 2020. <https://disce.eu/wp-content/uploads/2020/07/DISCE-Policy-Brief-1.pdf> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

¹³ L. pl. Radermecker, Anne Sophie V.: Art and culture in the COVID 19 era: for a consumer oriented approach. *SN BusEcon*, 1:4, 2021. <https://doi.org/10.1007/s43546-020-00003-y> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

¹⁴ *Managing the COVID-19 infodemic: Promoting healthy behaviours and mitigating the harm from misinformation and disinformation*. Joint statement by WHO, UN, UNICEF, UNDP, UNESCO, UNAIDS, ITU, UN Global Pulse, and IFRC, 2020. <https://www.who.int/ru/news-room/detail/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation> (Letöltés ideje: 2021. március 25.) Az álhírek a járvány harmadik hullámában is komoly nehézségeket jelentenek például az oltásellenesség „kezelésében”. De nyilván a koronavírus-járványon túlmutatóan is egyre akutabb probléma és kérdés, gondoljunk csak a közelmúltban eszkalálódott politikai következményekre, például az USA elnökválasztása után Trump fakenews-cunamijára, amely a Capitolium ostromáig vezetett. Az újmédia és a közösségi médiafelületek megfelelő szabályozásának kérdése a régió országaiban is felmerült, de az EU-s szintű szabályozás szükségesége, illetve a globális szintű rendezés igénye is egyre gyakrabban fogalmazódik meg.

alkalmazkodniuk, gyakran improvizálniuk az újmédia online és digitális világában. Erről a kihívásról és folyamatról interjúalanyaink is gyakran beszámoltak, ahogyan majd azt az elemzésben látni fogjuk.

A kulturális örökség megváltozása, digitalizálása, interaktívvá tétele múzeumok, galériák esetében, és a közösségi médiában való professzionális és innovatív kommunikáció szükségessége és fontossága hirtelen felértékelődött, számos népszerű médiakampány zajlott a lezárások alatt – például a #museumfromhome –, illetve 2021 tavaszára a világ legrangosabb múzeumai elkezdték a teljes digitalizált gyűjteményüket online hozzáférhetővé tenni – így például a Louvre.¹⁵ De a minőségi technológia innovatív használatával a többi kulturális területen is találkozhatunk, most érdekességként csupán a Bajor Állami Operaház „újítását” említjük meg, amely az online koncertek szünetében ún. zajgenerátor használatával teszi lehetővé a koncerttermekre jellemző hangok – zacskózörgés, moraj, köhögés stb. – otthoni megidézését.¹⁶

A teljes KKI-ágazat esetében is hasonló folyamatok zajlanak, a hatékony – és a tartalmilag/technikailag minőségi – digitális és online jelenlét létfeltétellé vált a pandémia időszakában. De ez a folyamat ugyanakkor tágabb perspektívában annak kérdését is felveti, hogy a gyakran használt, népszerű internetes platformok hogyan erősítenek rá, vagy rajzolják át globális viszonylatban az egyes államok technológiai dominanciáját és erőviszonyait.¹⁷

A járvány lezárásokkal, karanténnal nehezített időszakában az online platformok és lehetőségek nem csak az egyéni (magányos) „fogyasztású” kulturális és szabadidős tartalmakat tették elérhetővé, hanem a – zenei, színházi stb. – élő közvetítések által megteremtették a *közösségiségnek* – a közös/közösségi együttlétnek, kollektív tudatnak – egy új formáját. A rítusok közösségteremtő fontosságáról Durkheimig is visszanyulhatunk,¹⁸ pszichológusok, szociológusok számos szempontból közelítették és elemezték ezt a jelenséget.¹⁹ A közelmúlt kutatásai meg erősítették, hogy a közösségi média felületei „harmadik dimenzióként/térként”

¹⁵ 2021. március 28-tól a Louvre teljes gyűjteménye online elérhető: <https://collections.louvre.fr/en/page/apropos>. Az erről szóló híradás: Elassar, Alaa: Miss art museums? The Louvre put its entire art collection online. *CNN.com*, 2021. március 28. <https://edition.cnn.com/style/article/louvre-art-collection-free-museum-trnd/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

¹⁶ Zacskózörgés, köhécselés, nyikorgó székek – Zajgenerátorral lesz teljes a koncertélmény, Papageno, 2021. március 20., <https://papageno.hu/intermezzo/2021/03/zacskozorges-kohecses-nyikorgo-szekek-zajgeneratorral-lesz-teljes-a-koncertelmeny/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)

¹⁷ Vlassis, Antonios: Global online platforms, COVID-19, and culture: The global pandemic, an accelerator towards which direction? *Media, Culture & Society*, 1–13., 2021. doi: 10.1177/01634437211994537

¹⁸ Durkheim, Emile: *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan, 2004. [1912.]

¹⁹ L. pl. Goffman, Ervin: *Interaction Ritual*. New York: Doubleday, 1967.; Cohen, Antony P.: *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge, 1985.; Collins, Randall: *Interaction Rituals*. New Jersey: Princeton University Press, 2004.

(„thirdspace”) megteremtik ennek a közösségiségnek a lehetőségét az interakció rituáléján keresztül, valaki(k)kel interakcióba kerülni, akik hasonló hangulatban/lelkiallapotban ugyanarra (az előadásra/performanszra stb.) figyelnek.²⁰ A zenei élő közvetítések esetében több kutatás is igazolta ennek az újfajta közösségiségnek a megteremtődését.²¹

Azt feltételezzük, hogy az általunk vizsgált szolidaritási kezdeményezések esetében is találkozunk hasonló jellemzőkkel.

Bár kutatásunk a szolidaritás és segítségnyújtási formák elemzését célozza, tanulmányunkban a kulturális- és kreatívipari mezőből érkező szolidaritási kezdeményezéseket vizsgáljuk, ezért tartottuk fontosnak tágabb kontextusként érinteni a COVID19 járványhelyzetben a kulturális ágazatot sújtó kihívásokat.

2.2. Járványhelyzet és szolidaritási, segítői szempontok, előzmények – magyarországi vonatkozások

A szolidaritás megnyilvánulásai felerősödtek a járvány idején a magyar társadalom tagjaiban is, hasonlóan más krízishelyzetekhez.²² Ezekben az esetekben megfigyelhető, hogy az új adaptációs gyakorlatok mellett egyben korábbi, „generációkon keresztül átadott kulturális tapasztalatokat” is mozgósít a társadalom.²³ A járványügyi korlátozások bevezetését követően, rövid időn belül megjelentek a szolidaritás régi és új formái, a társadalmi kezdeményezések, segítő akciók, amelyek a járvány következményeit igyekeztek enyhíteni.²⁴ Ezek a lakosság nagy részét érintették: a válaszadók 33%-a vett igénybe valamilyen segítséget a környezetétől, 52%-uk pedig segítséget nyújtott másoknak az adott időszakban egy online felmérés szerint. Az összes megkérdezett 30%-a nyújtott is és kapott is segítséget. A segítség formái: bevásárlás, ügyintézés, ápolás, lelki támogatás, ingyenes professzionális segítségnyújtás (jogi tanács, netes edzés, zenélés stb.) és egyéb.

²⁰ Bartholomew, D. E. – Manson, M. J.: Facebook rituals: Identifying rituals of social networking sites using structural ritualization theory. *Journal of Consumer Behaviour*, 19. 2020. 142–150.

²¹ Vandenberg, Femke – Berghman, Michaël – Schaap, Julian: The ‘lonely raver’: music live streams during COVID-19 as a hotline to collective consciousness?, *European Societies*, 23:sup1, 2021., 141–152. doi; Gu, Xin – Domer, Nevin – O’Connor, Justin: The next normal: Chinese indie music in a post-COVID China. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 63–74. doi: 10.1080/09548963.2020.1846122.

²² Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a COVID19 járvány idején. *Regio*, 2021/2. 73–104.

²³ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, Túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok működése a járványhelyzetben. Budapest, 2020 áprilisa. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/Kapitany_TulelesiStrategiakJarvanyhelyzetben-F.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 10.)

²⁴ Feischmidt, 2021.

Az igénybe vett segítség 29%-a ingyenes professzionális segítség volt.²⁵ A kényeszerű otthonlét, a betegségtől való fenyegetettség, az elmagányosodás, a szorongás, a bezártságérzés, a létbizonytalanság, a munkahely elvesztése, a közösségi lét hiánya, az új helyzet miatt fellépő partnerkapcsolati nehézségek, a digitális oktatás otthoni formáival, megoldásaival kapcsolatos problémák csak néhány példa arra, hogy a lakosság nagy részének mi mindennel kellett megküzdenie a bezártság következtében. A legmagasabb stresszfaktor a felmérés szerint az aktivitásuktól, korábbi életformájukat feladni kényszerülők esetében lépett fel (köztük az egyetemi hallgatóknál, a munkájukat elvesztítőknél, a kényszerű szabadságon levőknél).²⁶ A pedagógusok és a felsőoktatásban tanítók számára is rengeteg nehézséggel, gyakorlati és sok esetben lelki teherrel járt együtt ez az időszak: „*A jelenlegi helyzetet intenzíven és nehezen éljük meg. (...) Új rutinokat kell kialakítanunk. Ami korábban rutin volt, mára az a kivételes helyzet.*”²⁷ Az otthoni munkavégzés új időbeosztást, új rutint és új életmód kialakítását követelte meg. Az egy háztartásban élők számára az együtt töltött idő gyakorlatilag korlátlaná vált, de ezzel együtt megnövekedett az otthonról ellátandó feladatok mennyisége is. Mindez az együtt élők, illetve a családtagok között egy újfajta munkamegosztást, a felelőségek újbóli, pragmatikus alapú átszervezését igényelte, amelynek hiánya feszültségekhez, konfliktusokhoz vezethetett.²⁸ Bár a tömegessé váló online munkavégzés ugyan előhozta a távmunkában rejlő lehetőségeket, ugyanakkor felerősítette mindazt, ami a munka és a magánélet egyensúlyának megteremtésében nehézségként jelentkezhet.²⁹ Az adatok szerint ezek a nehézségek leginkább az öt évnél kisebb gyermeket nevelőket nyomasztották. A nőkre, és az egyedül nevelő szülőkre különösen sok teher hárult. A pandémia sok esetben felerősítette a már meglévő válság egyes mozzanatait, így például a gondoskodás társadalmi hiányát, illetve a gondoskodói

²⁵ L. Tóth Olga (TK Szociológiai Intézet) internetes önkitöltéses módszerrel végzett nem reprezentatív felmérése. Minta: 950 fő, 50-50% budapesti és vidéki válaszadó; 82% nő; 70% diplomás, az eredmények tehát elsősorban erre a csoportra jellemzőek. L. Tóth Olga: *Szorongók és türelmetlenek. Élet a koronavírus első hulláma idején*. 2020. (Kézirat). A szerzőnek külön köszönjük, hogy az adatokat a megjelenés előtt a rendelkezésünkre bocsájtotta.

²⁶ A vizsgálat a PPS (Perceived Stress Scale – Észlelt Stressz Skála) validált tesztet is használta. L. Tóth, 2020.

²⁷ Horváth Dóra – Komár Zita – Csordás Tamás – Cosovan Attila – Faludi Julianna – Markos-Kujbus Éva – Simay Attila – Ásványi Katalin: Együtt, egymástól távol – távolsági munkakapcsolat, avagy egy tanszék naplóbejegyzései. In: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika e-könyv, 2020. 39–51. 41. https://replika.hu/sites/default/files/attachedfiles/korona-v5_1.pdf (Utolsó letöltés: 2021 március 1.)

²⁸ Fejős Anna: „*Gyorselemzés*” a járvány hatásairól. *Hagyományos értékek, közösség és szolidaritás. Nő- és családszervezetek válaszai a válsághelyzetre*. Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 2. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/FINAL_Koronakutatás_Fejos_Anna-FF-0920.pdf. (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)

²⁹ <https://eige.europa.eu/topics/health/covid-19-and-gender-equality> Letöltés: 2021. március 5.

feladatok ellátásával kapcsolatos ellentmondásokat, egyenlőtlenségeket.³⁰ A korlátozások ideje alatt alig maradt néhány kültéri sportolási lehetőség (futás, séta, biciklizés), így megnőtt az online tartalmak jelentősége és az online foglalkozásokra (kurzusok, edzések stb.) fordított idő.³¹ A megváltozott életmód romló pszichés közérzetet eredményezett.³² Kiscsoportos foglalkozásokat vezető interjúalanyunk korábbi kliensei között észlelte mindezt:

„...amikor megindult ez az egész kijárási korlátozás, megindultak a nehézségek, online élet, satöbbi (...) többeknek voltak szorongásai, alvászavarokkal küszködtek, katogtak, vibráltak, idegesek voltak, félték. Eleve ott volt a félelem a vírustól rengeteg emberben.”(24.)

Ez az odafigyelés mások nehézségeire a járvány ideje alatt azt mutatja, hogy az ő esetében a személyes szolidaritás mély empátián alapult, amely a felelősség-érzettől vezérelt gondoskodó, ellátó tevékenység kezdeményezésére indította.

3. Elemzés

Elemzésünk *A szolidaritás mint a járvány okozta válságra adott válasz: akciók és diskurzusok* című kutatáshoz kapcsolódik, amely keretében 52 félig strukturált online interjú készült a szolidaritási és a segítői kezdeményezések szervezőivel.³³ Ennek részeként, a többi részterületől talán markánsabban elkülönülve, a kulturális mezőből érkező szolidaritási akciókat sem szerettük volna kutatásunkból kihagyni, így ezen a területen hét félig strukturált (ebből öt online, kettő élőben, személyesen felvett) interjút készítettünk. Ezek alapján próbáljuk kiegészíteni a COVID 19 járvány első hullámában érkezett segítő felajánlásokról kirajzolódó képet a kulturális felajánlások nem reprezentatív – de az összképet gazdagító – elemzésével.

³⁰ Gregor Anikó – Kováts Eszter: In: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika e-könyv, 2020. 127–133. <https://replika.hu/koronavirus> A gondoskodás társadalmi helyzetéről, az egyenlőtlenségekről, és a nemi meghatározottságokról I. még: Acsády Judit: *A gondoskodás társadalmi konstrukciója*. Replika, 2014/1–2. 147–167.

³¹ Gösi Zsuzsanna: Rekreáció a korlátozások alatt. In: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika e-könyv, 2020. 29–35. 34. <https://replika.hu/koronavirus>

³² Gösi, 2020. 30.

³³ A kutatás céljáról, a mintavételről, ennek limitációiról lásd Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a COVID19 járvány idején. *Regio*, 2021/2. 73–104.

3.1. *Aktorok és akciók a kulturális és szabadidős mezőben – a segítség ethosza és narratívái*

Interjúalanyaink, akik hagyományos értelemben véve nem sorolhatók a szolidaritási mező klasszikus aktorai közé, a kulturális- és kreatívipari területről is elsősorban a nagyobb nyilvánosságot kapó szolidaritási felajánlások kezdeményezői közül kerültek ki – a kiválasztási kritériumoknak megfelelően³⁴ –, de hólabdamódszerrel elért aktorokkal is készítettünk interjút. Két interjú készült a színház világából érkező akciók kezdeményezőivel – egy színházrendezővel, illetve egy neves budapesti kőszínház színészevel –, amelyekben nem csak a több típusú színházi felajánlásról, hanem egy innovatív, a digitális tanulás/tanítás kihívásaira született önkéntes segítségnyújtási kezdeményezésről is kérdezni tudtuk az ötletgazdát. Két interjú kötődött egy rangos budapesti zenekar több típusú és sikeres kezdeményezéseihez (interjúalanyaink voltak a zenekar menedzser-igazgatója, illetve egy zenész tagja). Két interjút készítettünk olyan KKI-szereplőkkel (egy jelentős budapesti kulturális intézmény klasszikus zenei szerkesztőjével, illetve egy Bécsben élő zeneszerzővel), akik egy – rövid idő alatt nagy taglétszámot elérő – online platformot hoztak létre és működtetnek, ahol az élő(live/stream) előadások/performanszok/programok stb. széles választéka folyamatosan, rendszerezett információkkal elérhető. A szabadidő és a rekreáció területéről egy meditációs alkalmakat online formában, bárki számára ingyenesen hozzáférhetővé tevő jógaoktatóval interjúztunk.

Az aktorokat elsősorban morális és professzionális motivációk, illetve a társadalmi felelősségvállalás mozgatták szolidaritási akcióik kezdeményezésében. Az ágazati sajátosságokból adódóan sokkal kevésbé jellemző rájuk az élettörténeti beágyazottság, mint amennyire ez meghatározó volt a szolidaritáskutatásunk más részterületeiről érkező szereplői esetében.³⁵ Kivétel volt ez alól jógaoktató interjúalanyunk, aki már korábban is nagyobb szerepet vállalt segítő tevékenységekben, több alapítványnál is önkénteskedett; szociális otthonokban, vagy hátrányos helyzetben élő gyerekeknek különleges programok szervezésével. Az 1990-es évek elején az egyik kezdeményezője és megszervezője volt az első hazai ökológiai és alternatív életszemléletű tábornak. Több alkalommal hosszabb időt töltött tanulmányúton, jóga ashramban³⁶ élt Indiában, ahol szintén végzett önkéntes munkát.

³⁴ L. Feischmidt, ebben a számban.

³⁵ Egyéni motivációs narratívák: (1) Morális, általános értékezérelt; (2) Professzionális motiváció; (3) Strukturális egyenlőtlenség, igazságtalanság motiválja; (4) Társadalmi pozícióból fakadó felelősségvállalás; (5) Élettörténeti érintettség a járvány kapcsán; (6) Élettörténeti érintettség általánosabb értelemben; (7) Egyéb, egyik sem. A kutatás egészére jellemző motivációkról l. Feischmidt, ebben a számban.

³⁶ Hagyományos, vallási alapon nyugvó jógát gyakorló hindu szerzetesek és világiak lakhelye és közösségi tere, amelyekben időről időre európaiak is megfordulnak hónapokat, akár éveket töltve el a szerzetesekkel.

Tevékenységgel – már korábban is és a járvány ideje alatt is – megtestesítője volt a felelős állampolgárnak, aki a tudatos fogyasztástól kezdve az egészséges életmódon keresztül a másokra való odafigyelés és a másokért való cselekvő egyén példáját mutatja. Kutatásunk során a járvány ideje alatt, más indíttatású – ettől a klasszikus segítő egyén modelljétől eltérő motivációjú – kezdeményezőket is találtunk.

A KKI-szektor sajátosságainak (is) köszönhetően interjúalanyaink gazdag társadalmi tőkével, kapcsolathálóval rendelkező, magas iskolai végzettségű (értelmi-ségi), többségében Budapesten élő aktorok, akik nem – vagy csak részben – veszítették el a munkájukat/megélhetésüket a válság alatt, és az interjúkban reflektálnak saját „kiváltságos” helyzetükre, illetve a kulturális és kreatívipari ágazatot érintő számos nehézségre és kihívásra is.

A kiváltságos helyzetnek megjelentek a magán vonatkozásai:

„Nekem most van egy nagyon jó és nagyon biztos munkám, itt vagyok [az egyetemen] professzor, ami hát egy rettenetesen biztonságos és jól fizetett állás. Tehát egy pillanatig fel sem merült bennem, hogy ha ez a világjárvány, ha évekig is tartana, akkor sem veszélyeztetni a megélhetésemet és az állásomat. Szerintem ezt elég kevés ember tudja így kijelenteni a környezetemben, tehát rettenetesen szerencsésnek érzem magam emiatt.” (45.)

„Nekem nagyon jól változott meg az életem, mert baromi jó volt itthonról dolgozni, ugyanolyan hatékonyan lehetett... és... úgy, hogy én osztottam be az időmet az én... érzésem szerint. (...) Tudom, hogy nagyon sok embernek ez rémes volt, tehát nem akarom...” (40.)

De megvoltak a szerencsés intézményi vonatkozásai is:

„Tehát [a színházban]... mindenki partner és egyenrangú fél. (...) az összes számlás embert bevették alkalmazottnak, hogy ne veszítsék el a jövedelmüket, hogy ne pusztuljanak éhen. Ez egy teljesen törvényes eljárás volt. Ez volt az első húzásuk, ami szerintem igencsak... hogy mondjam, hát becsülendő, nem mindenki viselkedett így, nem minden igazgató.” (42.)

„Az egyik szempont az az volt, hogy a muzsikusok nem maradhatnak munka nélkül.” (50.)

És reflektáltak a kevésbé szerencsés helyzetű pályatársakra is:

„És akkor csak a komolyzenészekről beszéltünk, akkor jönnek a könnyűzenészek, akik aztán végképp szabadúszók, ugyanúgy, mint a színészek nagy része, és semmilyen... (...) szóval nekik semmilyen bevételük nem volt.” (46.)

A felajánlások/akciók közös jellemzője, hogy a pandémia lezárásokkal, korlátozásokkal, karanténnal nehezített mindennapjaiban kapaszkodót, segítséget, ki-csapolódást jelentsen, ingyenesen, bárki számára (vagy egyes kezdeményezések esetében egy szűkebb célcsoport számára), akinek igénye és szüksége van erre (amennyiben adottak számára az ehhez szükséges IT-eszközök és életfeltételek). A közösségiségnek, szolidaritásnak, segítségnek a rendkívüli helyzetre adott rendkívüli válaszai ezek:

„Ami nekem a legfontosabb, és most végre meg tudom fogalmazni, az első perctől kezdve, mert ez volt az ellenvetése bizonyos embereknek: Na de hát fent van minden a neten, hát miért akarod te felmondani a Radnóti Nem tudhatom-ot, hát ott van hatvanhárom változatban a Youtube-on, és mondtam, hogy igen... de ebben a helyzetben... azt fogják látni a diákok, hogy ugyanolyan szarban vagyunk, mint ők, ebben a helyzetben, itt és most nekik olvasunk, mert pandémia van, mert járvány van, és mi is ugyanúgy be vagyunk szorulva ebbe a helyzetbe, mint ők. (...) és ez szerintem nagyon fontos, hogy ez erre a helyzetre született válaszként.” (42.)

„(...) igazából azért tettem bele ennyi energiát, mert én azt gondoltam és azt gondolom, vagy hát azok, akik olyan helyzetben vannak, hogy tudtak dolgozni és kaptak fizetést, hogy mindenki a maga módján tud segíteni egy ilyen helyzetben. (...) szerintem sokkal többet tud tenni egy ember, mint gondolnánk, csak energia...” (40.)

„(...) azt érzem, hogy én adtam teret arra, hogy egyrészt a színház, mint társadalmi igény, az életben maradjon, másrészt, hogy a nyughatatlansága a művészetnek, az valamilyen teret nyerjen.” (39.)

„És hát nem lehet kimenni, ugye játszóterek is le voltak zárva, minden olyan terület, ahol egy gyerek mozoghatna, és jól érezhetné magát, ezért második lépésként gyerekeknek kezdtünk el fejleszteni online koncerteket.” (50.)

„És konkrétan, egyszerűen féltettem az embereket. (...) Szóval azt éreztem, valamit kell csinálni, ami leveszi a szorongást, a stresszt, a frusztrációt az emberekről (...) Fontos, hogy valahogy mentálisan és lelkiileg letisztítsuk magunkat. Ez mindenkinek megerősítő időszak valamilyen módon. Ebből senki nem jött ki érintetlenül.” (24.)

“Alapvetően azt gondolom, hogy a színház tévén vagy számítógépen nem él meg, tehát én nem akartam konzervelőadásokat adogatni, mert azoknak nincs több értéke, mint-hogy egy dokumentációja egy kornak, vagy egy előadásnak, én ezt nem tartom élvezetesnek, tehát elkezdtünk gondolkodni azon, hogy mik legyenek. Illetve elkezdtünk gondolkodni azon, hogy mik azok a témák, amik valamilyen szinten megszólnak

valamilyen helyzetben (...) Folyamatosan alakult ki ez az egész rendszer, és folyamatosan alakult ki az, hogy mi ennek az egésznek a stílusa, és én azt kerestem, hogy mi az, ami a színház és a film között van, és akkor erre azt a választ adtam, hogy az, hogy a kamera egy nézőnek a szeme.” (39.)

A kezdeményezéseket, szolidaritási akciókat három típusba sorolhatjuk:

(1) Kulturális intézmények (például színház, zenekar) *kétirányú szolidaritási akciója*, mely egyrészt saját munkatársai számára hivatott biztosítani a (folyamatos) alkotói munkát, másrészt haszonélvezője lehetett bárki, aki az online térben erre igényt tartott, azaz külső szolidaritási felajánlásként értelmezhető, amelynek – harmadsorban – marketinges hozadéka is lehetett/lehetnek a későbbiekben.

(2) A KKI-mező szereplőinek *innovatív, önkéntes munkán alapuló, a járványhelyzeten túlmutató, hosszabb távú szolidaritási kezdeményezései*.

(3) *A korábbi kulturális és szabadidős tevékenységek online verziója*, önkéntes munkában, bárki számára hozzáférhetően.

(1) *A kétirányú szolidaritási akciók* köréhez soroltuk annak a híres budapesti zenekarnak a tevékenységét, amely több pillérű programokat (koncerteket) tartott a karanténidőszak alatt, mindenki számára hozzáférhető módon, amellyel ugyanakkor saját zenészeinek folyamatos munkát – és a megszokottól eltérő –, de szakmai kihívást is biztosított.

„Ugye nyilván mindenki az online térbe menekült, ami úgy gondolom, hogy a mi esetünkben egy nagy siker, hogy gyakorlatilag a karantén másnapjától elkezdjük a [koncert] sorozatunkat, tehát nagyon gyorsan reagáltunk a folyamatokra és a kényszerhelyzetünkre. És akkor az első nagy projektünk, ez a [koncert]sorozat volt, amit minden este 19 óra 45 perckor, a (...) zenekar próbaterméből sugároztunk.” (50.)

„(...) minőségi ugrás, hogy mindenkinek egyedül kell játszania, arra sokkal intenzívebben kell tulajdonképpen felkészülni, nem mintha a zenekari játék nem kívánná meg a gyakorlást, meg a teljes odaszánást, de azt, hogy egyedül játszik mindenki egy szólamot mint kamarazenész, és ott van egy kamera meg vannak mikrofonok, ez egy fantasztikus lehetőség, és természetesen nem volt kötelező. (...) tulajdonképpen ezt fel lehet fogni úgy, mint egy szakmai továbbképzést.” (46.)

„Olyan zenészeink, akik mondjuk még soha nem játszottak együtt, nem kamarazenéltek még együtt, azok együtt kezdtek el próbálni, illetve nagyon sok különleges, vagy akár elfeledett művet vettek elő a kottatárból, és ezeket gyakorolták, tehát hogy... miközben

ez egy kényszerhelyzet volt, és egy szomorú folyamat, egyben nagyon sok újat is tanulhattak belőle ők is.” (50.)

A felnőtteknek és gyerekeknek szánt online zenei programok mellett, a karantén enyhülésével tovább bővítették az akciók körét, és ezek marketing szempontból is fontosnak minősülhetnek.

„(...) az ő fejéből pattant ki, hogy menjünk szerenádozni budapesti bérházaknak az udvaraira, és június folyamán 224 házba jutottunk így el, összesen 14 kamaracsoporttal (...) tehát vártak minket, fogadtak minket, megkínáltak minket, sokan nem is tudtak a fesztiválról egyáltalán, tehát óriási marketingtevékenység is volt ez egyben, hogy olyanok is megtudták... olyanok is értesültek a zenekar létezéséről, akik az elmúlt harminchét évben sajnos nem tudtak róla. Én bízom benne, hogy a bérleteladásokat és a jegyeladásokat is sikerül ezzel növelni (...)” (46.)

Ebbe a tevékenységi kategóriába soroltuk annak a budapesti kőszínháznak a költészetnapjára akcióját is, amely szintén nagy népszerűségnek és médiavisszhangnak örvendett,³⁷ és amely során telefonon hívták fel a regisztráltakat, és verset olvastak fel nekik a színház színészei. Interjúalanyunk erről szóló beszámolójából szépen kirajzolódik ez a kettősség – munkát jelent a színészeknek, de egyértelműen szolidaritási akció is –, amely kiegészül egy önszorgatással, a mások segítése okozta jóérzéssel.

„(...) aminek az alapja, ennek az ötletnek az, hogy ugye van a Színházak éjszakája nevű rendezvénysorozat, és évek óta csináljuk azt a Színházak éjszakáján, hogy fél óras forgókban váltjuk egymást, mi színészek a... jegypénztárban vagy a... szervezésen. És... olyan embereknek olvastunk verset, akik egyedül bejönnek, hogy ők szeretnék egy verset meghallgatni, és mondta [az igazgató], hogy akkor ezt adaptáljuk telefonra. Regisztrálni lehetett a színház honlapján, hogy... azt megmondták, hogy csak szerzőt lehet választani, színészt és művet nem, illetve, hogy... lehetett alkalomra kérni, születésnapra, házassági évforduló, oda lehetett írni egy indoklást, de azt is oda lehetett írni, hogy magamnak, mert én szeretem a verseket, van, aki, egy csomóan maguknak kértek. (...) már nem emlékszem melyik nap, azt hiszem március 19. volt, azt hiszem, este hétkor kezdődött a regisztráció [a színház] honlapján, addig hirdették, és fél óra múlva lefagyott a szerver, és másnap délig 2500 megkeresés lett, ami iszonyatosan sok. (...) Az történt, hogy... egyszer csak, nem egyszer csak, tulajdonképpen azonnal kiderült, hogy sokkal fontosabb a beszélgetés, mint a vers. Illetve ez, így ebben a formában nem teljesen igaz, mert persze nagyon fontos a vers, de hogy emberek milyen elképesztően reagáltak

³⁷ Szakmai berkekben is népszerű volt, olyannyira, hogy egy évvel később, 2021 április 11-én egy szomszédos országban működő kisebbségi magyar színház is megvalósította ezt a költészetnapjára akciót.

arra, hogy felhívja őket személyesen valaki, történetesen egy színész (...) És ezek a beszélgetések... én mindig megkérdeztem, hogy Budapesten van-e vagy vidéken, mindig megkérdeztem, hogy mi a foglalkozása, és mindig megkérdeztem, hogy hogy bírja a karantént. Ezt a három kérdést, ezt mindenképp feltettem, és egyébként vezettem egy naplót. Most van egy negyven oldalas naplóm (...) Minden egyes ember megvan, akivel én beszéltem, hogy ő hogy reagált, mint reagált. Ez nem egy szépirodalmi szöveg, ahol nagyon megérintette a lelkeket, ott azért átmentem egy kicsit szépirodalomba, mert én szeretek írni.” (42.)

A kétirányú szolidaritási akciók közé sorolható annak a színházi rendezőnek a kezdeményezése is, aki korábbi szakmai tapasztalataiból és kapcsolati hálójára alapozva szervezett meg egy új, stream-előadásokat közvetítő színházi formációt, azzal a céllal, hogy a járvány miatt elmaradó előadásokért kárpótolja mind a színházlátogató közönséget, mind a színészeket. Drámapályázatot hirdetett, amely a karanténhelyzet tematikájára irányult. Az előadásokba bevonta színész ismerőseit a legkülönbözőbb színházakból, akik vállalták, hogy önkéntes alapon lépnek fel, és segítenek a produkciók létrehozásában. A színházi közvetítéshez szükséges technikai háttér felépítésében is önkéntes segítséget kapott. Közönségüket online platformok segítségével találták meg, és több tízezres nézőszámot értek el rövid idő alatt.

„elkezdem hívogatni a művészbárataimat (...) egy-két napon belül 50 ember volt az első (...) színház társulatában, és akkor, de lehet, hogy csak egy (?), de néhány nappal később be is hívtam ezeket az embereket, (...) és akkor körbeültünk nagy távolságra. Itt ült ötven ember a panorámateremben, (...), és akkor elkezdtünk beszélgetni, hogy ki nek mi lenne az ambíciója vagy mit csinálna, és akkor ezzel a munícióval én elkezdtem gondolkodni, hogy hogy legyen (...) Mert nekem az a dolgom, hogy csináljak egy színházat, és mondom, ezt tényleg komolyan gondolom, hogy százhetvenek vagy huszonegyezerenek csinállok, meg kell találni a formát, hozzá meg a felületet vagy a témát vagy a gondolatot. Nehéz darabokat írni a jólétben, mert maximum csak arról írunk, hogy fásult-e a spárga. Könnyű darabokat írni egy nagyon kiélezett helyzetben, mert nagyon elemiek a reflexiók.” (39.)

(2) Az *innovatív, önkéntes munkán alapuló, a járványhelyzeten túlmutató, hosszabb távú szolidaritási kezdeményezések* körébe sorolható az a közösségi média-platfomon létrehozott, a kutatás időszakában közel százhuszezer tagot számláló csoport, amelyben szabályozott módon, a kulturális live/stream események/programok/előadások/performanszok széles választéka vált elérhetővé. A szolidaritási akció megmaradt magánkezdeményezésnek, önkéntes munkában, elutasítva az ebben rejlő profitszerzési lehetőségeket, és hosszú távon gondolkodva.

„(...) azért volt jó, mert ő teljesen független, tehát én is ezt a munkámtól teljesen függetlenül csináltam és nem akartam összemenni azzal (...) nem is jöhetett volna senki, aki ezt nem lett volna hajlandó így csinálni, tehát ez egy fajta önkéntesség volt, igen. (...) az emberekhez eljuttatni ezeket a tartalmakat (...) mindenki válogathasson kedve szerint (...) elkezdtünk szelektálni, és a végén már csak, tényleg már csak a kulturális eseményeket meg a gyerekprogramokat engedték be, azt meg azért, mert annyian szorultak be a négy fal közé a gyerekükkel vagy gyerekeikkel, hogy... hogy azt úgy gondoltuk, hogy ezzel tartozunk a gyerekeseknek. (...) és akkor persze nagyon érdekes volt, vagy hát mindenki rögtön elkezdett keresni, hogy hát ebből hogy lehetne pénzt csinálni, mert hát természetesen százezer ember, az hihetetlenül sok adat, rengeteg, és azért százezer embert mozgósítani, a Facebook-csoport működése sokkal intenzívebb, mint egy oldal. Ha én egy oldalra posztolok valamit, akkor azt látja a követőknek egy nagyon kis százaléka, egy csoportba viszont nagyon sokan...”(40)

„Én azt hiszem, hogy különböző okokból szálltunk be mindketten, de mindketten ugyanolyan aktívan fogyasztjuk a kultúrát, meg szervezzük is. Ugye más oldalról, de mégiscsak kultúra köré van építve az életünk. (...) És akkor jött ez az ötlet, illetve én már rögtön mondtam, hogy hát nagyon jó lenne, hogy ha valami jó lesz ebből a pandémiából, akkor az az lesz, hogy a livestreaming elindulhat, hogy kaphat egy ilyen löketet.” (45.)

Szintén ebbe a kategóriába sorolható az a szolidaritási akció, mely az otthon-tanulást hivatott segíteni, tanárok és diákok számára egyaránt hasznos háziolvasmány-részletek felolvasásával, amelyet önkéntes alapon művészek vállaltak. A kezdeményezés túlmutat a járvány okozta helyzet kihívásain és időszakán, az olvasásélményt szeretné hosszú távon (is) propagálni. Az erre a célra létrehozott honlap (YouTube-csatorna és Facebook-oldal) látogatottsága nagyon gyorsan be-
robbant, a megtekintések száma a kutatás időszakában elérte a kétszázetret.³⁸

„(...) azt nem tudtam, hogy mi lesz, csak azt éreztem, hogy így ki kell állni, itt muszáj... igazi, klasszikus összefogást létrehozni, mert egy csomó csoport a társadalmon belül olyan helyzetbe került, ami, számukra ez végzetes, vagy nagyon-nagyon, még az enyémmél is sokkal jobban felborul az életük, és hát ugye ott volt az oktatás, ami ugye minket közelről érint, hiszen négy gyerekről van szó... és... és akkor bejelentették, hogy hétfőtől online oktatás van, és egyszerűen bevillant az ötlet, de szerintem ez egy faék egyszerűségű ötlet, hogy hát az a sok munka nélkül maradt, boldogtalan, tevékenységtelen színész miért ne olvashatna fel kötelező olvasmányokból részleteket az online oktatásban résztvevő diákoknak, ebben az is benne volt persze, hogy bennem van egy kis pedagógiai furor, ez kétségtelen, tehát nekem nagyon fontos az, hogy egy gyerek olvasson. (...) és akkor ugye van a Facebook nevű közösségi portál, én ott fent vagyok, és kiírtam,

³⁸ Amely azóta is folyamatosan növekszik.

hogy hát én arra gondolok, hogy ezzel tudhatnánk mi most segíteni, és akinek van kedve velem tartani ebben, még nem tudom hogyan, de nosza. (...) és akkor [színész ismerős] az én ötletemet kimásolta az én oldalamról, és betettek a csoportba, és az történt, hogy körülbelül tíz perc alatt ezer kedvelést kapott, ami azt jelentette, hogy erre van igény.

(...) nekem van egy barátnóm, (...) ő projektmenedzser, ez a foglalkozása, és kultúrával foglalkozik alapvetően, csodálatos ember (...). És akkor összehívtunk messzemen, hogy akkor nosza, csináljuk (...) de közben meg már felhívott telefonon [egy] fotóművész, aki szintén ismerősünk, de életünkben nem találkoztunk, hogy ő viszont adná ehhez az egészhez, ugye itt az önkéntesség nagyon fontos, ez egy önkéntes alapon induló történet, hogy ő adná hozzá a technikát, mert ugye ő ért hozzá, hogy megcsinál, csinál ennek Youtube csatornát... legyen neki egy Facebook-os felülete, és egyszer csak ott álltam, 36 óra elteltével, hogy egy mozgalomnak vagyok a megalapítója. (...) Vagyunk... hatan vagyunk, ebből a hat emberből többen úgy vannak, hogy még soha nem találkozott a másikkal. (...)

Onnantól kezdve már volt egy csomósor olyan, hogy nem nekünk kellett megkérni valakit, aki mondjuk, hogy mondjam, tekintélyesebb kollega, hanem ő maga jelentkezett. Vagy hogy csinálná... (...)

És ez nagyon fontos lenne, hogy ez közkincs, hogy ez legyen ott, ápolva legyen, gondozva. Bizony itt már azért nem csak a kötelező anyagokról van szó. Hanem azért elkezdtük már azt, hogy valaki... egyrészt kértünk egy úgynevezett ajánlott irodalom listát, hogy most már az is van, abból is olvasnak fel emberek. És olvasnak eredeti nyelven, Petrarcat olaszul, Shakespeare-t angolul, nem is tudom, franciául talán még nincsen fent, de célunk. Illetve most már az is van, hogy ott van például Závada Pál Jadviga párnája regénye, ami ugyan magyarul íródott, de egy tót környezetben, tehát ezt már '99-ben lefordították szlovákra, (...) és én megkértem egy két anyanyelvű kollegát, (...), aki Komáromban van és Pozsonyban végzett, hogy tegye már meg, hogy szlovákul felolvassa az első fejezetet, mert Magyarországon elég komoly a szlovák kisebbség, van iskolájuk, tehát nyilván nem mindegy, hogy van-e nekik ilyen felvételük, és hát szerintem ilyenből még lesz.” (42.)

(3) A szolidaritási akciók harmadik csoportjába a *korábbi kulturális és szabadidős tevékenységek online verziója* került, mint például az online meditációs alkalmak közvetítése.

Jógaoktató interjúalanyunk (aki egyben ismert előadóművész is) a rövid, élő közvetítések alkalmával az erre a helyzetre kidolgozott,³⁹ vezetett meditációt közvetített, amely egyrészt légzőgyakorlatokból állt, másrészt az elmélyülést segítő

³⁹ Hasonló, ingyenesen hozzáférhető online foglalkozásokat és előadásokat közvetítettek a járvány első hullámának idején például a Satyananda jóga iskola, vagy a Tan Kapuja Buddhista főiskola oktatói is.

instrukciókból. „(...) teljesen tradicionális dolgot csinálok. Persze a közvetítés, az mindig egyéni.”²⁴ Az alkalmak híre hólabdaszerűen terjedt, elsősorban ismeret-ségi körökön keresztül. A meditációk rövid ideig még a közvetítés után is elérhe-tőek voltak azok számára, akik épp akkor nem tudtak részt venni.

„Hát, amit én kezdeményeztem, az tulajdonképpen egy heti háromszori esti meditáció volt. (...) nyilvános és ingyenes, tehát hogy mindenki csatlakozhasson. (...) nagyon lelkes lettem, azt gondoltam, muszáj csinálni. (...) a résztvevőknek egy jó részét nem tudom, hogy kik /de sokan közülük/ (...) hozzám valamilyen értelemben közel álló emberek. (...) Tulajdonképpen csak szétküldtem, tehát eseményt csináltam a Facebo-ok-oldalon, és meghívtam rá az embereket. Nagyon egyszerű volt, és aztán nyilvánossá tettem, tehát többen kapcsolódhattak, mint akik meg voltak hívva. Egy kicsit az ember ugye légüres térben tapogat (...) És nagyon jó, hogy elért új embereket magától egyéb-ként.”²⁴)

3.2. Közös jellemzők, rövid- és hosszútávú hatások

Az első közös vonása az elemzésünkbe bekerült szolidaritási akcióknak a *gyor-saság*, a március 12-től érvénybe lépő korlátozásokra szinte azonnali válaszok ér-keztek: a zenekar már másnapról elkezdte a karantén időszak alatt napi rendszer-ségű, élőben közvetített koncertjeit; beindult a kulturális live/stream programok közvetítésére (és népszerűsítésére) vállalkozó oldal/csoport; elindult az ötletelés és a megvalósítása az otthontanulás megsegítésére⁴⁰ kitalált háziolvasmány-kedv-csináló felolvasó projektnek; elkezdődtek az online meditációk.

Ezek az ötletek robbanásszerű, exponenciálisan növekedő ismertséget/kedvelt-séget generáltak, sikerült olyan rést találniuk a karanténos élethelyzetben, amely sokaknak jelentett segítséget. Ugyanakkor, feltételezhetően szintén a gyorsaság-nak és azonnali sikerességnek köszönhetően, erős médiavisszhangja is lett ezeknek a kezdeményezéseknek, a karanténhelyzetben működő média is szívesen tudósít-tott pozitív példákról, és ez a maga során tovább növelte a projektek ismertségét, népszerűségét.

„A kezdetek kezdetén, amikor elindítottuk a sorozatot, akkor írtunk is sajtóközleményt erről, hogy mik a terveink. De az volt a tapasztalat, hogy a média inkább már akkor kezdte felkapni, amikor elmúlt egy pár koncert és beigazolódott a sikere, vagy hogy ez egy jó kezdeményezés volt. És... ennek köszönhetően... az Egyesült Államokban például nagyon sok cikk jelent meg, amit hát, úgymond maguktól írtak az újságírók, tehát nem a mi kérésünkre, Angliában is sok cikk jelent meg. És vannak adataink, hát

⁴⁰ Az otthontanulás kihívásairól a pandémia időszakában lásd Neumann Eszter: Társadalmi szo-lidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio* 2021/2. 105–129.

százötven országból nézték a koncerteket, és többszázezer fő, hogy ha összesen számoljuk, hogy összesen hányan néztek. Ugye több, mint hetven (...) estét játszottunk márciustól június végéig, és ezalatt többszázezer embert értünk el.” (50.)

„Az (...) esteknek óriási nemzetközi visszhangja volt, tehát a New York Times is írt róla, szerte a világon nagyon nagy érdeklődéssel figyelték a sajtóorgánumok, igen, mert egyedülálló kezdeményezés volt. Tulajdonképpen borzasztó egyszerű dolog, de mégsem jutott másnak az eszébe, úgyhogy... nagyon hálásak vagyunk, hogy ebben részt vehetünk.” (46.)

„A média talált ránk, szerintem azért lettek ennyire sokan, mert egyszerűen az történt, hogy én nagyon gyorsan találtam ezt a rést, és utána megkerestek többen, ... a média nagyon felfigyelt rá (...).” (40.)

„Megtanultunk sajtóközleményt írni. (...) láthatóan egyébként a médiának is kapóra jött ez, mert hiszen ők is beszorultak ebbe a térbe, és akkor azonnal, nyilván, ez logikus, lecsaptak arra, hogy na, és akkor ki mit csinál ebben a helyzetben.” (42)

„...megjelent a Reuters, akkor egyszer csak a világon mindenhol írtak rólunk, szám szerint negyvenvalahány országban. (...) És akkor egyszer csak az derült ki, hogy már nem tizenháromezren nézik meg, hanem nyolcvannégyezren néznek meg egy részletet a (...) /stream-elt sorozat/-ból.” (...) És akkor azt láttuk, hogy nem csak a Reuters meg a New York Times, már Afganisztánban is írtak rólunk, nézik ezt meg, hanem egyszer csak megjelent a kínai tévé, aminek százmillió a nézettsége, és csinált velünk egy interjút meg egy riportot az egészről.” (39.)

Újabb közös vonás az itt és most-helyzetben nyújtott kapaszkodónak, segítségnek a mentálhigiénés vonatkozása – adja magát a terápiás analógia –, mind az elért célcsoport, mind a kezdeményezők számára, ahogyan ez az interjúkból is felsejlett.

„[a versfelolvasás során] én ilyen tíz és húsz perc között beszélgettem emberekkel. Aki nem akart beszélgetni, mert zavarba jött, azzal mondjuk hat percig, ez volt az átlag. De a [másik színész] negyven percekkel beszélt emberekkel, és volt olyan, hogy azt mondta neki az xy, akit fel kellett hívnia, hogy jaj, drága (...) nem tenné meg, hogy holnap felhívja az unokatestvéremet, ő már nem tudott regisztrálni. És akkor (...), hihetetlen volt, dehogynem, azt is felhívta, és mindenkit felhívott, én is hívtam olyat, aki nem regisztrált egyébként. Bár nem engem kért személyesen, hogy tegyen már meg, hogy az anyukájának születésnapjára mondok egy verset. Úgyhogy így, ez a [versfelolvasás].”(42.)

„Kifejezetten kaptam olyan visszajelzéseket, hogy ezek a meditációk nagyon sokat segítenek”(…) Sokan megcsinálják (….) visszaírnak, vagy visszajeleznek, küldenek egy szívecskét privátba, és akkor tudom, hogy megcsinálták, vagy írják, hogy köszönöm.” (24.)

A másik fontos jellemzője ezeknek a kezdeményezéseknek, akcióknak a tágabb társadalmi kontextus felvázolásakor is érintett *közösségiség*.

„Nagyon pozitív visszajelzéseket kaptunk, tényleg azt igazolták vissza, akár a Facebook-kommentárok, akár a levelek, amik emailen érkeztek hozzánk, hogy... a zenével mi... elviselhetővé tettük a... karanténidőszakot, és nagyon sok családnak az volt a napi elfoglaltsága, hogy várták az este háromnegyed nyolcat, és ott az egész család beült [az estekre].” (50.)

„Hát nagyon pozitívnak ítélt meg a csoportban a hangulatot. Nagyon... nagyon megható megjegyzések, üzenetek is voltak, tehát nyilván az, hogy nagyon köszönik ezt a hatalmas művészeti tartalmat, de ezen felül az emberit is. Tehát hogy ez menti meg őket a magánytól, vagy hogy itt vannak nálunk egy héten öt este, és hogy ez mennyit jelent számukra, tehát... ilyen, tényleg elképesztően megható üzeneteket kaptunk, nagyon személyeseket is. (...) ami engem a legjobban meglepett, hogy rengeteg ember arra használta a csoportot, hogy ne legyen annyira magányos, és ne legyen annyira bezártságérzése. Tehát hogy sokaknak nem is annyira az volt a vonzó a csoportban, hogy kulturális tartalom, ugye ami miatt én ezt izgalmasnak találtam volt, hanem hogy annak mentén van egy ilyen szociális élete, és egyébként ebbe aztán semmi meglepő nincsen, mert szerintem a koncert, a normális koncertre járó közönségnek egy nagy része, az ilyen szocializálódási okokból jár oda. Tehát igazából ugyanaz történt a digitális térben, mint amihez szokva vagyunk a normális térben.” (45.)

„És az volt a felemelő ebben a dologban, ha itt most beszélünk a szövetségről meg a kollegialitásról, szolgálatról meg segítségéről, ugye mindenki mindent ingyen csinált, hiszen nem volt emögött egy hirtelen pénzforrás, és egy nemet sem kaptam, tehát bárkit, akit felhívtam, az ígert mondott rám, és a Nyíregyházi Színházból, a Nemzeti Színházból, a Radnóti Színházból, a Katona József Színházból, Örkényből, Stúdió K-ból, mit tudom én honnan. Egyszer csak egy olyan virtuális összefogás született meg, ami szerintem egyedí, és gondolom nem csak azért, mert hogy irtózatossá gázsít fizettünk, mert nem fizettünk semmit.” (39.)

„ (...) azt látom, hogy a kultúrát ezen a médiumon keresztül könnyebb lesz eljuttatni, tehát ebből a szempontból sokkal demokratikusabb lesz a kultúra, sokkal szabadabb lesz az elérése a kultúrának, és sokkal gyorsabban és könnyebben tud majd elmenni a világ

minden részére, (...) mert a platform megvan, azt nem használták, az a kérdés, hogy ki találja ki azt a jó történetet, ami adott esetben mindenkit érdekel.” (39.)

Gyakran említett kihívás a tematikus keretezésben is taglalt technológiai (bele) tanulási folyamat, amely a felerősödött digitális és online jelenlétben megkerülhetetlenné vált.

„Ott ugye az volt a kihívás, hogy hát ha egy gyerek csak azt látja, hogy négy széken ül négy muzsikos, és zenél, az nem biztos, hogy leköti. Itt is a kollegáim olyan technikákat sajtótítottak el, amit előtte még nem tudtak, mint például hogy lehet animációt bevinni ezekbe a koncertekbe, tehát azt mind házilag állítottuk elő. Hogy lehet azt megoldani, hogy művészeti vezetőnk, (...), aki ugye Berlinben rekedt a karantén alatt, hogy ő narrátorként bekapcsolódhasson azokba a koncertekbe, amit egyébként itt Budapesten vettünk fel. Ugye a technikai újításokra volt szükség. (...) szintén gyerekeknek, voltak a hangszerkóstoló foglalkozásaink.” (50.)

De megjelentek a kontextuális keretezésben érintett – a digitális forradalom hosszabb távú következményeivel foglalkozó – gondolatok is.

„Ez a digitális forradalom nem feltartóztatható, és hogy biztos, hogy áldozatokat fog hozni, igen, mint ahogy a némafilmből lett a hangosfilm, akkor is volt egy nagyon nagy ellenállás, hogy ne már, az összes némafilmszínész munkanélküli lesz, az is lett. Az ilyen paradigmaváltások mindig azzal járnak, hogy hát bizony, komoly áldozatokat követelnek. De ezek sokszor nem feltartóztathatóak. És én azt gondolom, hogy ebben rengeteg izgalmas lehetőség is van, csak meg kell találni, hogy új művészeti tartalmak fognak létrejönni, amik a digitális világra, a livestreamingre vannak kitalálva, amik nem egy színpadon működnek, hanem az interneten (...).

Azt is gondoltam egyébként, még így vissza a digitálisra, hogy sok olyan forradalom, ami eddig azért nem ment végbe, mert hát új dolgokat mindig nehéz. Tehát a forradalom vagy gyorsan és vérrel megy végbe, vagy pedig borzasztó lassan, és kicsit lekési saját magát, és azt gondoltam volna, hogy ez a világvárvány segít, például egy homeschoolingnak vagy egy távoktatásnak. Tehát hogy mindenféle távtartalmakat jobban a digitális térbe tudjuk helyezni, ez még megvalósulhat, talán ez meg fog valósulni. (...)

Élő közvetítések, ezek ilyen kicsit ugyanennyire improvizáltak, rögtönzött, kényszermegoldások voltak, mint ahogy mi vezettük a csoportot, senki nem volt rá felkészülve, és egyik napról a másikra kellett felépíteni a szervereket és készre vágni a digitális anyagot. És működtek, jók voltak, de hát azért ez nem volt az a fajta tartalom, amire az ember azt mondja, hogy hú, zseniális, hát emiatt eltöltöm az egész estémet a kompjúter előtt. (...)

Nincsenek igazából erre a formátumra, nagy mennyiségben rendelkezésünkre álló kitalált anyagok. Ez az a kérdés, hogy akkor... ez a három hónapos kényszerlétezés, ez elindít-e koncertszervezők, a művészek fejében valamit, ami által ez hosszabb folyamat, mondjuk, hogy egy év múlva aztán lesznek ilyen anyagok. Tehát hogy egyfajta ilyen gondolati, gondolkozási fordulat létrejön-e, ezt nem tudom, én nagyon örülnék neki.” (45.)

„Ha azt mondom, hogy ezzel létrehoztunk egy új műfajt, akkor annak a műfajnak két nagyon fontos eleme van, az egyik a pillanatnyiség, a másik pedig a személyes nézőpont, és akkor ettől gondolom azt, hogy egy picit érdekesebb lett a dolog, mintha egy filmet csináltunk volna, vagy mintha szimplán egy színházi előadást közvetítenénk.” (39.)

Az, hogy milyen hosszabb távú következményei lehetnek a járvány/karantén utáni világnak például a zenei ágazatokra, koncertszervezésekre stb., szintén viszszatérő motívum több interjújában.

„Én leginkább a komolyzenéről tudok beszélni, számunkra biztos, hogy nagy változást hoz a turnézásban, ez a pandémiás időszak, azt már most látjuk, hogy teljesen átrendeződik ez a turnéipar. Tehát az, hogy eddig három, négy évre előre tárgyaltuk le a meghívásokat. Én azt gondolom, hogy ez is most változni fog, és rövid távra fognak tervezni a fesztiválszervezők és a koncerttermek.” (50.)

A pandémia állami kezeléséről és a politikai felelősségről az interjúalányaink többségének markáns (negatív) véleménye volt, és kisebb részben tartózkodtak a politikai véleménynyilvánítástól – mely attitűd a kutatás egészét tekintve jellemzőbb volt.⁴¹

„Az volt számomra érdekes, hogy Ausztriában egy pillanatig sem kételkedtem abban, hogy a lehető legjobban fogják kezelni, de ez valószínű a kommunikáció miatt is volt. Tehát itt volt egy ilyen nagyon pozitív kommunikáció, nagyon szigorú, ezt-és-ezt kell betartani, és akkor ez-és-ez lesz, és az is lett. Tehát hogy ez szerintem nagyon jól sikerült itt kommunikálni és meglépni. Az, hogy Magyarországon mi történt, az számomra sokkal kaotikusabb volt. Én hetekig rettegtem, hogy Magyarország fel fog robbanni és rettenetes lesz a járványhelyzet, és úgy tűnik, hogy mégsem lett, bár nem vagyok benne biztos, hogy ismerjük a számokat, és hát azért, mindegy, nem tudom. És hát ott voltak nagyon komoly áldozatok, amikor ez a kórházi ágyak kiürítése történt, azt gondolom, hogy ott azért nagyon komoly vér folyt a járványkezdés során, amire nem tudom, hogy szükség lett volna-e. Szerintem nem.” (45.)

⁴¹ L. Feischmidt ebben a számban.

„(...) én tisztában vagyok a realitásokkal, próbáltam én is, volt olyan, hogy én is utaltam pénzt olyanoknak, akik gyűjtöttek laptopokat meg Ipad-eket gyerekeknek Kelet-Magyarországra. Tehát azért, ha már itt tartunk, akkor nevetséges, hogy nem az állam. Gyakorlatilag a szociális háló nincs, nem az, hogy kicsi, vagy kevésbé van, nincs szociális háló Magyarországon. Semmilyen, gyakorlatilag. Lehet, hogy a kerete megvan, amire a hálót fel lehetne fűzni, de hát azzal nem lehet halat fogni. És... hát hogy, láttam, hogy a... ahogyan megpróbálták élelmiszerrel ellátni, meg tankönyvvel meg Ipaddel, és ezt mint civilek csinálták. És nem az állam. És nagyon fontos, szerintem, hogy egy civilnek legyen olyan... öntudata, hogy politizáljon, ne pártpolitizáljon, hanem vegyen részt az életben, a környezete életében, vállaljon felelősséget, legyen benne empátia, ez nagyon fontos. De hogy ha a hatalom ezt nem segíti, akkor egy csomó emberben pont az ellenkezőjét fogja megszűlni ez a helyzet, mert megrémül, elkezdi azt a kicsit is félni, amiye van, és a szolidaritásnak a szikráját sem tudja mutatni, és tulajdonképpen, ha belegondolok, akkor még értem is, mert retteg. És na mondom, nagyon fontos a civil jelenlét, ilyen helyzetben, de az létezhetetlen, hogy az állam ebben nincsen benne, tehát ezt nem alulról kéne felépíteni, hanem fölülről kéne úgy, olyan társadalmi berendezkedésben élni, ahol a... tényleg nem engedik el a legkiszolgáltatottabbak kezét, mert az is nagyon fájdalmas tud lenni, hogy ha az ember ilyen nagy elánnal elindul segíteni, és segít egy embernek meg kettőnek, de a harmadiknak már nem tud...” (42.)

4. Összegzés és kitekintés

Tanulmányunkban a COVID 19 járvány első hulláma alatt a KKI-mezőből érkező szolidaritási aktorokat és akciókat elemeztük a motivációk, narratívák, a felajánlások típusa, jellemzői és a feltételezett hatások mentén. Interjúalanyaink – elsősorban a szektor sajátosságainak köszönhetően – értelmiségi, gazdag társadalmi és kulturális tőkével rendelkező, morális, professzionális és társadalmi felelősségvállalási motivációkból cselekvő szereplők voltak, akik élettörténetükben kevésbé kötődnek a szolidaritási mezőhöz, így ebben az értelemben nem sorolhatók a hagyományos szolidaritási aktorok körébe. Az általuk kezdeményezett, működtetett, vagy részvételükkel zajló akciók ugyanakkor segítségi tevékenységként (is) értelmezhetők, így fontosnak gondoltuk beemelni szolidaritáskutatásunkba az összkép árnyalása és gazdagítása érdekében.

A kutatás fókuszába kerülő kezdeményezések egy része kétirányú szolidaritást szolgál, tükrözi a kulturális intézményeknek a saját munkatársaik foglalkoztatására tett erőfeszítéseit – az elméleti keretezésben jelzettekkel összhangban –,⁴² és a járványhelyzet elviselhetőbbé tétele irányába tett segítő felajánlást. Másik része korábbi kulturális és szabadidős tevékenységeknek az online, karanténhoz igazí-

⁴² Brown, 2020.

tott, ingyenes és bárki számára hozzáférhető adaptált formáit jelenti. Harmadrészt pedig innovatív, a járvány időszakán túlmutató, önkéntes munkában végzett magánkezdeményezéseket tartalmaz.

Ezeknek a szolidaritási akcióknak, az ingyenesen elérhető kulturális és szabadidős tartalmak mellett, gyakran egy új típusú *közösségiséget*⁴³ is sikerült megteremteniük az online karanténvilág *itt és most*-jában. Ezek alakulását és sorsát utánkötéses vizsgálatok tárhatják fel, arra keresve a választ, hogy van-e tartós összekötő kapocs ezekben a terekben a járványhelyzet miatti korlátozások megszűnése után? Működnek-e az ebben az időszakban megszervezett tevékenységek, folytatódnak-e a kezdeményezések, és összefogják-e a követők hatalmas táborát? Megfogalmazható az a feltevés, hogy ezek az új típusú közösségiség jegyeit hordozó kapcsolatok, laza hálózatok jellemzően a pandémia idejéig maradtak fenn.

A munkájukról történő beszámolóikban interjúalanyaink is kitértek a KKI-ágazatra is fokozottan érvényes digitális forradalom/technológiai változások jelentette kihívásokra.⁴⁴

A bevezetőben hivatkozott idézetet tovább parafrázálva, konklúzióként azt mondhatjuk, hogy a járvány első hullámában, bár fizikailag becsukódtak a kulturális és szabadidős programok ajtajai, a karanténmagányban megnyíló keresőablakok mögött olykor megmutatkozott a közösségiség és a szolidaritás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acsády Judit: *A gondoskodás társadalmi konstrukciója. Replika*, 2014/1–2. 147–167.
- Ankush, Arora: Coronavirus Outbreak: Art world braces for pandemic’s impact with online initiatives, social media outreach. *Firstpost.com*, 2020. március 24., <https://www.firstpost.com/living/coronavirus-outbreak-art-world-braces-for-pandemics-impact-with-online-initiatives-social-media-outreach-8180221.html> (letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Banks, Mark – O’Connor, Justin: “A plague upon your howling”: art and culture in the viral emergency. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 3–18. doi: 10.1080/09548963.2020.1827931.
- Bartholomew, D. E. – Manson, M. J.: Facebook rituals: Identifying rituals of social networking sites using structural ritualization theory. *Journal of Consumer Behaviour*, 19. 2020. 142–150.
- Betzler, Diana – Loots, Ellen – Prokúpek, Marek – Marques, Lénia – Grafenauer, Petja: COVID-19 and the arts and cultural sectors: investigating countries’

⁴³ Bartholomew – Manson, 2020.; Vandenberg et al., 2021.

⁴⁴ Vlassis, 2021.

- contextual factors and early policy measures. *International Journal of Cultural Policy*, 2020. doi: 10.1080/10286632.2020.1842383.
- Brown, Alan: Life after COVID: Who Will Survive? *Arts Professional*, 2020. március 26., <https://www.artsprofessional.co.uk/magazine/article/life-after-covid-who-will-survive> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Cohen, Antony P.: *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge, 1985.
- Collins, Randall: *Interaction Rituals*. New Jersey: Princeton University Press, 2004.
- Comunian, Roberta – England, Lauren: Creative and cultural work without filters: Covid-19 and exposed precarity in the creative economy. *Cultural Trends*, 29:2, 2020. 112–128. doi: 10.1080/09548963.2020.1770577.
- Durkheim, Emile: *A vallási élet elemi formái*. Budapest : L'Harmattan, 2004. [1912.]
- Dümcke, Cornelia: Five months under COVID-19 in the cultural sector: a German perspective. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 19–27. doi: 10.1080/09548963.2020.1854036
- Elassar, Alaa: Miss art museums? The Louvre just put its entire art collection online. *CNN.com*, 2021. március 28. <https://edition.cnn.com/style/article/louvre-art-collection-free-museum-trnd/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- European Commission: Survey: *The situation of theatres in the EU Member States*. 2021. <https://survey.alchemer.eu/s3/90313555/Survey-The-situation-of-theatres-in-the-EU-Member-States> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Escalona-Orcao, Ana et al.: Cultural and Creative Ecosystems in Medium-Sized Cities: Evolution in Times of Economic Crisis and Pandemic. *Sustainability*, 13, 49. 2021. 1–24. <https://dx.doi.org/10.3390/su13010049>
- EY: *Rebuilding Europe. The cultural and creative economy before and after the COVID-19 crisis*. 2021. január, https://1761b814-bfb6-43fc-9f9a-775d1abca7ab.filesusr.com/ugd/4b2ba2_1ca8a0803d8b4ced9d2b683db60c18ae.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motívációi és vágott hatásai a COVID19 járvány idején. *Regio*, 2021/2. 73–104.
- Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika e-könyv, 2020. <https://replika.hu/koronavirus>
- Goffman, Ervin: *Interaction Ritual*. New York: Doubleday, 1967.
- Golovei, Viktoria – Stoliarchuk, Nataliia – Prigoda, Tamila: Culture, arts and media during and post the COVID-19 pandemic. *European Journal of Transformation Studies*, Vol.8, Supplement 1, 2020. 55–81.
- Gósi Zsuzsanna: Rekreáció a korlátozások alatt. In: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika e-könyv, 2020. 29–35. <https://replika.hu/koronavirus>

- Gregor Anikó – Kováts Eszter: In: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika e-könyv, 2020.127–133. <https://replika.hu/koronavirus>
- Gross, Jonathan – Heinonen, Jana – Burlina, Chiara – Comunian, Roberta – Connor, Bridget – Crociata, Alessandro – Dent, Tam – Guardans, Ignasi – Hytti, Ulla – Hytönen, Kaisa – Pica, Valeria – Pukkinen, Tommi – Renders, Mieke – Stenholm, Pekka – Wilson, Nick: *Managing Creative Economies as Cultural Eco-Systems*. DISCE Publications, 2020., <https://disce.eu/wp-content/uploads/2020/07/DISCE-Policy-Brief-1.pdf> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Fejős Anna: „Gyorselemzés” a járvány hatásairól. *Hagyományos értékek, közösség és szolidaritás. Nő- és családszervezetek válasza a válsághelyzetre*. Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 2. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/FINAL_Koronakutatas_Fejos_Anna-FF-0920.pdf. (Utolsó letöltés: 2021. március 4.)
- Gu, Xin – Domer, Nevin – O’Connor, Justin: The next normal: Chinese indie music in a post-COVID China. *Cultural Trends*, 30:1, 2021. 63–74. doi: 10.1080/09548963.2020.1846122.
- Held, Virginia: *The Ethics of Care. Personal, Political, Global*. Oxford University Press. 2006.
- Horváth Dóra – Komár Zita – Csordás Tamás – Cosovan Attila – Faludi Julianna – Markos-Kujbus Éva – Simay Attila – Ásványi Katalin: Együtt, egymástól távol – távolsági munkakapcsolat, avagy egy tanszék naplóbejegyzései. In: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika e-könyv, 2020. 39–51.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, Túlélési stratégiák, társadalmi adaptációs módok működése a járványhelyzetben. Budapest, 2020 áprilisa. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/Kapitany_TulelesiStrategiakJarvanyhelyzetben-F.pdf (Letöltés ideje: 2021. március 10.)
- Managing the COVID-19 infodemic: Promoting healthy behaviours and mitigating the harm from misinformation and disinformation*. Joint statement by WHO, UN, UNICEF, UNDP, UNESCO, UNAIDS, ITU, UN Global Pulse, and IFRC, 2020. <https://www.who.int/ru/news-room/detail/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Neumann Eszter: Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio* 2021/2. 105–129.
- OECD: *Culture Shock: COVID-19 and the Cultural and Creative Sectors*. 2020. szeptember 7.,

- <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/culture-shock-covid-19-and-the-cultural-and-creative-sectors-08da9e0e/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Radermecker, Anne Sophie V.: Art and culture in the COVID 19 era: for a consumer oriented approach. *SN BusEcon*, 1:4, 2021. <https://doi.org/10.1007/s43546-020-00003-y> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Samaroudi, Myrsini – Rodriguez Echavarria, Karina – Perry, Lara: Heritage in lockdown: digital provision of memory institutions in the UK and US of America during the COVID-19 pandemic. *Museum Management and Curatorship*, 35:4, 2020. 337–361, doi: 10.1080/09647775.2020.1810483
- Szolidaritás a válságban: https://merce.hu/tag/szolidaritas-a-valsagban/?fbclid=IwAR3fdZB0YBSIB-sA22kQlX0EAKsk-5R0LFz6FI_89xxx12SnUaGfjwE-HEUs
- UNESCO: *In moments of crisis, people need culture*. 2020. március 29., <https://en.unesco.org/news/moments-crisis-people-need-culture> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- UNESCO Report: *Museums around the world in the face of COVID-19*. 2020. május <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373530?posInSet=7&queryId=N-b0ed0ac3-17b2-4ff2-8829-40910f877942> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Vandenberg, Femke – Berghman, Michaël – Schaap, Julian: The ‘lonely raver’: music live streams during COVID-19 as a hotline to collective consciousness? *European Societies*, 23:sup1, 2021., 141–152, doi: 10.1080/14616696.2020.1818271.
- Vlassis, Antonios: Global online platforms, COVID-19, and culture: The global pandemic, an accelerator towards which direction? *Media, Culture & Society*, 1–13. 2021. doi: 10.1177/0163443721994537
- Zacsközörgés, köhécselés, nyikorgó székek – Zajgenerátorral lesz teljes a koncert-élmény. *Papageno*, 2021. március 20., <https://papageno.hu/intermezzo/2021/03/zacskozorges-kohecseles-nyikorgo-szekek-zajgeneratorral-lesz-teljes-a-koncertelmeny/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)